

Les excavacions arqueològiques a Santa Maria de Panissars, Portús (Vallespir)/La Jonquera (Alt Empordà). Estat de la qüestió

JORDI CASTELLVÍ, JOSEP M. NOLLA,
ISABEL RODÀ

L'exploració sistemàtica de les restes medievals i romanes de Santa Maria de Panissars s'ha originat a la Catalunya Nord i s'ha de situar dins d'un programa de recerca que ha tingut com a objectiu principal l'estudi de la xarxa viària romana en el moment de travessar la serralada pirinenca, i que ha intentat establir les diferents possibilitats, la importància de cada un dels colls, la cronologia i la identificació de les *mansiones* dels vells *itineraria*. Una tasca de gran complexitat, però que ha servit per identificar diversos trams de camí, moltes característiques de diferents tècniques constructives, maneres diverses de resoldre problemes i fixar la importància decisiva, la preeminència, del pas doble, Portús/Panissars, usats simultàniament durant un llarguíssim període de temps però, sempre, un o altre més utilitzat, més emblemàtic, segons l'època i el moment fins a l'abandonament total de Panissars en època relativament avançada.

Les fortaleses baix-imperials i tardo-antigues de les *Clausurae* (uns 4 km al nord de Panissars), l'estructura de porta, molt ben conservada, a la part baixa del Castell dels Moros (*Clausura* baixa), a tocar el riu Rom, i restes d'aterrossaments, retalls a la roca i senyals deixats pels vehicles, permeten resseguir amb precisió el camí immediatament al nord de Panissars. Una via alternativa s'identifica passant a redós de la *Clausura* alta (Les Cluses).

Dins d'aquests treballs, l'exploració arqueològica de Santa Maria de Panissars, justament damunt la partió d'aigües i dividint el jaciment en dos per la frontera sorgida de la Pau dels Pirineus (1659), esdevenia una necessitat. A més, la descoberta d'un bloc monumental de pedra sorrenca que semblava *in situ* feia imprescindible el començament d'excavacions arqueològiques, que foren encarregades a Jordi Castellví i iniciades el 1984. Entre aquest any i el 1989, en què s'incorporà a les tasques d'excavació del monument un equip català, els treballs s'efectuaren a la banda pertanyent a l'Estat francès de manera continuada i amb resultats excel·lents.

El de Santa Maria és un més d'aquests jaciments arqueològics permanent-

ment ocupats des de la Baixa República fins als temps moderns: la via romana (Augusta o Domícia, segons la terminologia francesa) i un gran monument, desmuntat sistemàticament des del segle IV, un nucli d'habitació altomedieval (sitges, enterraments), la construcció d'una església romànica consagrada molt al principi del segle XI dependent de l'abadia d'Arles del Tec i consolidada en un priorat, més endavant, quan haurà passat a formar part de les propietats de l'abadia de Ripoll; al costat de l'església i del lloc de pas natural que s'integrà en època medieval dins del camí de Santiago sorgí un petit poble, la vida del qual s'allargà també fins al segle XVII. El 1659, el convent, damunt mateix de la línia fronterera, serà abandonat, i esdevindrà pedrera per a la construcció del castell de Bellaguàrdia.

Les excavacions han fornir dades molt significatives per a l'estudi de la via romana, especialment un fragment de pedra mil·liar que podem atribuir a Constantí I. Sembla, a més, que la via és anterior al gran monument pel fet que la vora oriental fou modificada i malmesa en construir-se la gran estructura que, d'altra banda, utilitza el camí com a eix de simetria i se situa al punt més alt del coll damunt mateix de la partió d'aigües. En aquest punt, la via romana té una amplada de cinc metres i mostra senyals evidents del seu ús en les profundes roderes deixades per les rodes dels vehicles, accentuades per l'erosió després d'haver-se abandonat el seu manteniment.

El moment romà explorat en aquests darrers anys ens és suficientment conegut per poder-ne fer, encara que sigui provisionalment, una descripció de conjunt. Consta de dos grans basaments simètrics que es disposen a l'est i a l'oest de la via romana. El sector oriental es troba anivellat a 1,70 m sobre la via i l'occidental, a 6,40 m, en aquest cas modificant un aflorament rocós natural. Amiden, cada un d'ells, de nord a sud, 29,50 per 15,90 m, i el conjunt, sumant-hi l'amplada del camí romà, configura una estructura de 29,50 m nord/sud per 35,40 m est/oest, és a dir, un rectangle de 120 per 100 peus romans. Cada un dels basaments té en el seu eix una trinxera de fonamentació interna, en forma d'U, de 18 m de llargària per uns 3 m d'amplada.

La fonamentació de l'estructura retalla la roca natural, formant de tant en tant graons d'alçària precisa (igual o múltiple de la mida d'un bloc de marès, groguenc, i a l'interior un farcit de carreus de marès, units en sec o de vegades amb encaixos en forma de cua d'oreneta; la procedència d'aquest marès és incerta, però cal buscar les pedreres no pas gaire lluny de Panissars, potser fins i tot en el terme del Boló. A l'angle nord-est del monument és l'únic lloc on s'han conservat alguns blocs amb una alçària de tres filades. Al basament oriental, molt més baix, l'anivellació interna de l'estructura, més enllà de les rases farcides de blocs de marès, es féu amb *opus caementicium*, ben conservat i que serví de plataforma llisa i sòlida per construir-hi al damunt l'església romànica.

Malgrat l'espoliació continuada d'elements, les modificacions i les reformes, les restes conservades dibuixen una estructura imponent, gegantina, que cal datar i, posteriorment, interpretar. Els elements per a una datació són els següents: La tècnica feta servir és de tradició hel·lenística (fonamentació impor-

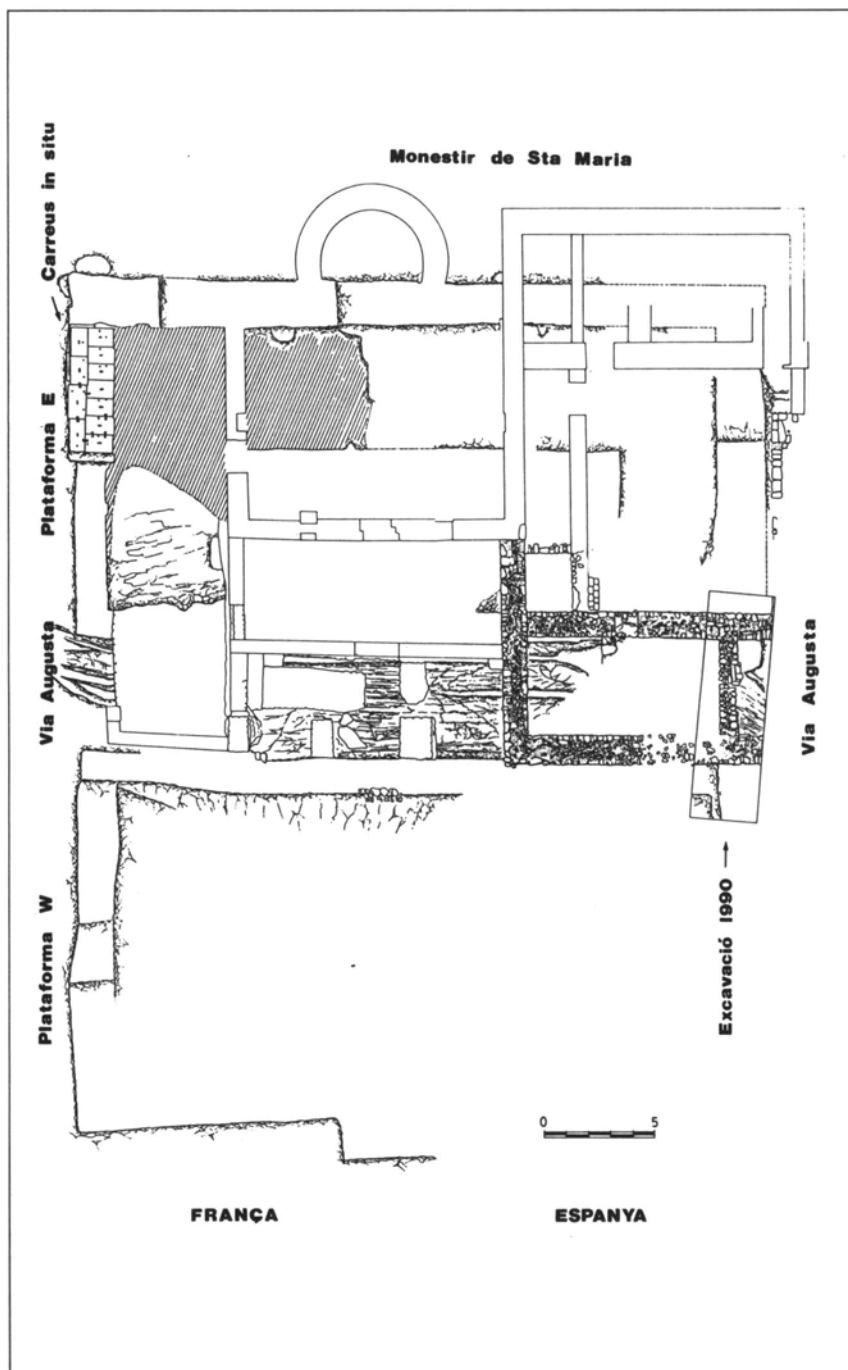

Fig. 1. Planta general de les estructures.

tant, utilització de la roca natural com a estructura interna, tècnica d'aixecament i talla de la pedra, i a més cal notar que no hi ha evidències de l'ús d'eines de talla típicament augustals o posteriors. Hi ha també exemples baix-republicans de construccions amb l'ànima interior de formigó i gran parament d'*opus quadratum* a l'exterior.

De quin monument es tracta? En efecte, una estructura tan monumental i situada en el punt més alt de la via que travessa els Pirineus, especialment visible des d'Hispània, hauria d'haver deixat una petja més o menys forta en les fonts escrites. Segons Estrabó (IV, 1, 3), a mitjan segle I aC, dos monuments senyalitzaven la frontera entre la Gàl·lia i Hispània: el temple d'Afrodita, damunt del mar, i els trofeus de Pompeu alçats pel general el 71 aC per commemorar la fi de la guerra sertoriana. Al costat mateix, segons recorda Dió Cassi, Juli Cèsar hi consagrà un modest altar després de la victòria d'Ilerda el 49 aC sobre els generals pompeians. I també, a partir de les notícies d'Estrabó, Sal·lusti, Plini el Vell i Dió Cassi, podem situar aquest monument en el límit entre les dues províncies, en l'indret anomenat *Summum Pyraneum* en els vells itineraris.

Aquestes evidències ens han portat a pensar com a hipòtesi fonamentada que el gran monument, molt malmès i arrasat, podria ser identificat amb els trofeus bastits per Gneu Pompeu. No hi ha proves directes (epigràfiques) que confirmin aquesta suposició i no és pas fàcil que les futures campanyes d'excavació resolguin aquest problema. Tanmateix, les restes, imponents, les mides, la tècnica constructiva i la situació, excepcional si l'estructura mira cap a Hispània, són dades circumstancials però prou sòlides per tenir-se en compte i per acceptar, amb totes les reserves que calgui, l'equació Panissars = trofeus de Pompeu.

Després d'una primera campanya de presa de contacte i de participació en la problemàtica del jaciment (1989), el 1990 es va fer per primer cop una excavació conjunta dels equips de la Catalunya Nord i Sud, en què se sondejà el sector de via romana justament en els punts d'unió amb els angles sud-occidental de la plataforma de llevant i sud-oriental de la de ponent, on per sota d'interessants estructures del priorat, amb diverses fases de reconstrucció, i d'un interessant nivell de tombes amb caixa de lloses damunt mateix de la via i de les restes robades del monument romà, fou localitzat el camí que marca en entrar a Hispània un revolt molt forçat en direcció a ponent, cap a unes restes que caldrà explorar amb més cura i que podrien correspondre, per la situació, per la tècnica i per les dimensions, a la fonamentació de l'altar de Cèsar del 49 aC. A més, les plataformes oriental i occidental del monument mostraven dos grans brancals a nivell de façana meridional que estrenyen notablement la via romana que, en aquell punt, no mostrava senyals d'utilització, la qual cosa només s'explica si se suposa l'existència d'un enllosat desaparegut. Aquestes modestes troballes modifiquen, tanmateix, la idea del monument i valoren la cara principal, vers l'Alt Empordà. Amb les dades actuals s'ha de pensar amb els trofeus i la gran inscripció que esmenta Plini, i amb l'accés ennoblit per un arc/porta, simbòlic, del qual formarien part potser els basaments dels brancals identificats en l'excavació.

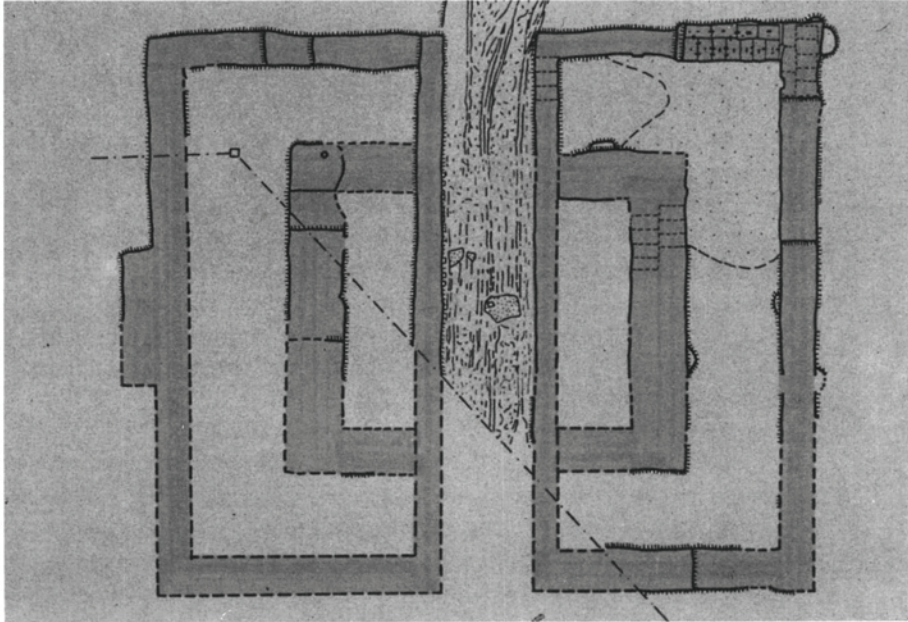

Fig. 2. Planta del monument romà.

Fig. 3. Vista del monument romà. A primer terme, carreus in situ de la plataforma E.

Podem establir, bé que sigui esquemàticament, la seqüència històrica de les restes monumentals identificades a Panissars de la manera següent:

1- Via romano-republicana, de considerable amplada, que August integrarà en el recorregut de la Via Augusta.

2- Dues plataformes immenses que no semblen correspondre a altra cosa que als trofeus pirinencs de Pompeu el Gran.

3- Trinxera de fonamentació del probable altar de Cèsar al vessant hispànic del Coll.

4- Assentament altomedieval del qual són testimoni unes sitges excavades a la plataforma oriental i uns enterraments en lloses damunt la via romana.

5- Consagració al principi del segle XI de l'església prioral de Santa Maria (construïda directament sobre la plataforma oriental del trofeu romà), al voltant de la qual es desenvoluparia un petit nucli habitat i on el 1285 Pere el Gran vencé el rei francès Felip I l'Ardit; les estructures medievals continuarien la seva vida sota la dependència de Ripoll, flanquejant el pas natural convertit en aquesta època en camí de Santiago, fins que el 1659 el Tractat dels Pirineus posà fi a l'ocupació del lloc i començà el llarg oblit que ha durat fins als nostres dies.

Un cop, com dèiem, determinada aquesta seriació, cal que ens deturem en una primera proposta de restitució del monument romà que considerem el de Pompeu. És cert que les restes són malmeses –d'altra manera no se n'hagués perdut el rastre al llarg dels segles, però tot i amb això el que ens queda és prou significatiu com per poder avançar alguna hipòtesi, si tenim en compte que l'excavació no és encara acabada, car falten com a mínim dues campanyes més.

Tenim un monument que s'assenta sobre el massís rocós natural i l'aprofita com a nucli de les seves bases, retallant-lo convenientment i afegint *opus caementicium* per tal d'igualar les irregularitats. Amb aquesta tècnica s'aconsegueix disposar de dues plataformes que se'ns presenten avui d'alçària desigual, puix que s'adapten al que la roca mare proporciona, i és més alta l'occidental i més baixa l'oriental.

No vol dir això, com en un primer moment es pensà, que l'aspecte definitiu del monument fos dissimètric sinó que la diferència d'alçària imposada per les condicions del terreny es compensaria amb el parament de carreus que folrava exteriorment les dues plataformes, parament que a la plataforma est formaria com una mena de pantalla per tal d'assolir les cotes de nivell de la plataforma oest.

Tenim, doncs, dues plataformes rectangulars flanquejant a banda i banda la via romana, revestides originàriament de grans carreus de marès assentants en unes rases tallades directament a la roca, tal com ja hem dit.

Les façanes nord (gàl·lica) i sud (hispànica) sembla que presentaven una certa diferenciació, car per la banda que donava a Hispània la via no era pas tallada a la roca sinó enllosada, i les excavacions del 1990 semblen haver posat al descobert potser els indicis de la fonamentació d'una porta o arc, potser només una cimentació que travava les dues plataformes per sota del nivell de la

via; caldrà, però, comprovar en el futur la realitat d'aquests elements perquè la seva restitució presenta greus problemes.

Què hi hauria damunt d'aquestes dues plataformes que són només la base del monument? Unes rases absolutament idèntiques excavades a la roca mare en forma d'U semblen ser indicatiu segur que damunt de les plataformes hi hauria un cos o cossos que, per la gran amplada de les rases, es podrien enlairar a considerable altura, materialitzant una estructura turriforme damunt el pas de la via. Ara bé, és estrany que no hagi quedat la més minsa resta d'aquesta superestructura, la realitat de la qual hem d'acceptar davant les dimensions de les rases de fonamentació.

Hem de buscar-hi alguna interpretació en aquest fet. Creiem que la millor, ara com ara, pot ser pensar que el monument tingué una vida molt curta: es tracta d'un monument fet per bons enginyers però que treballaven de pressa, segurament amb estructures de fusta i amb un material com el marès, susceptible de degradació, donant forma a un cos vertical encavalcat en difícil equilibri damunt d'una via amb una posició que la convertí en víctima de tempestes, vents i llamps. Amb aquestes condicions pensem que el monument no es mantindria en peu més que uns cent cinquanta anys; cap al 70-80 dC s'esfondraria, i inutilitzaria amb la seva runa el pas viari.

En efecte, el poc material arqueològic recuperat ens dóna una concentració certa entre els anys 70-120 amb força sigil·lata sudgàl·lica i monedes dels flavis i primers antonins sobretot. Aquesta constatació en duu a proposar que en aquests anys s'haguessin dut a terme treballs per reobrir el pas de la via i tornar a utilitzar-la, treballs durant els quals s'haurien fet desaparèixer les runes que avui ens manquen pertanyents a la superestructura.

A partir d'època flàvia, data de l'enderroc, quedarien així en peus i visibles només les dues plataformes que encara avui veiem, si bé no tan degradades, perquè conservaven encara en aquell temps el seu parament de carreus que seria sistemàticament desmuntat a mitjan segle IV per construir les fortaleses baix-imperials de les *Clausurae*.

Mala sort, i també mala acollida segons que ens diu Dió Cassi, varen tenir en l'antiguitat els trofeus grandiosos que Pompeu féu bastir per commemorar el seu triomf sobre Sertori. L'estat de les restes ens parla en els nostres dies de com s'han combinat la natura i l'home contra aquesta obra arquitectònica, les engrunes de la qual acabaren encara als forns de calç per bastir el monestir de Santa Maria.

A manera de recapitulació, volem sintetitzar les fases dels trofeus de Panissars de la manera següent:

1. Construcció l'any 71 aC a banda i banda de la via principal per commemorar la victòria sobre Sertori a Hispània; el temps que durà l'edificació sembla que fou força breu.
2. Esfondrament en època flàvia.
3. Reobertura de la via, enretirant les runes, entre l'època flàvia i l'antonina.
4. Desmuntatge sistemàtic dels carreus a mitjan segle IV per construir les fortaleses de les *Clausurae*, avui Les Cluses a territori francès.

5. Ocupació medieval, amb la construcció damunt la plataforma oriental de l'església i el monestir de Santa Maria; la plataforma occidental serví de pedra indiscriminada i també per a l'assentament d'un poblat.

6. Després de la Pau dels Pirineus, els blocs que encara quedaven a lloc de la rasa est de la plataforma oriental serviren per a la construcció del castell de Bellaguàrdia, on encara poden veure's, sobretot, a la porta d'entrada, coneguda com a Porta de França.

Hem presentat fins aquí la realitat de les restes materials. No volem cloure aquestes planes sense donar, si més no, unes línies cap a on enfocar el problema de la seva restitució.

Es tracta, sens dubte, d'un monument que s'ha d'incloure dintre del marc de l'arquitectura hel·lenística amb paral·lels que cal cercar en la Mediterrània Oriental. El mateix Sil·la, la *felicitas* del qual volgué heretar Pompeu el Gran, féu bastir un trofeu doble per commemorar la batalla de Queronea a Grècia l'any 86 aC –només a 15 anys dels trofeus de Pompeu–, tot seguint la tradició hel·lenística de marcar amb despulles de l'enemic el lloc d'una victòria militar; d'altra banda, es prou conegut que a Sil·la mateix es deu la introducció de tipus arquitectònics hel·lenístics a la Itàlia central sobretot.

Hem de tenir en compte que és dintre d'aquest context que Pompeu projecta la realització del seu propi trofeu amb una variant molt significativa: no el fa construir a l'escenari mateix de la batalla, sinó que el situa en una zona fronterera (la separació entre Hispània i la Gàl·lia), tenint ben present, segurament, que el mateix havia fet el primer Gran de la història en els confins de la terra conquerida, aquell Alexandre que Pompeu desitjava imitar amb tant d'afany, prenent-ne fins i tot el mateix sobrenom.

Tècnicament i formal els trofeus presentaren sempre una gran similitud amb els mausoleus: tant és així, que els antics mateix els confongueren. En el nostre cas no ens podem estar d'aproximar els trofeus de Pompeu al gran mausoleu hel·lenístic de Belevi, a prop d'Efes, que utilitza com a nucli intern també el massís rocós retallat, que és folrat així mateix de grans carreus.

Trofeus posteriors al pompejà el tingueren si no com a model exacte, sí com a punt de referència. Estem al·ludint en concret al trofeu d'August a la Turbie per al qual, sens dubte, es comptà amb el coneixement dels trofeus pirinencs: es tracta també d'un trofeu turriforme; però sobretot la gran inscripció, parcialment conservada, és molt il·lustrativa puix que commemora la victòria d'August sobre més de 800 pobles, de la mateixa manera que sabem per les fonts literàries (Plini el Vell) que Pompeu la va fer gravar en el seu propi trofeu, si bé d'aquesta inscripció no ens ha quedat res.

Models hel·lenístics de mausoleus i monuments turriformes són els que cal cercar per trobar la clau interpretativa dels trofeus de Pompeu al Coll de Panissars. Hem de tenir en compte que, si bé de manera no provada i molt discutida, s'ha considerat com a tomba de Pompeu un sepulcre turriforme que s'aixeca prop de la vil·la que sabem que posseïa a la localitat itàlica d'*Albanum*, al costat de la Via Àpia.

I dintre d'aquests models hel·lenístics gosaríem encara triar-ne uns, si bé

som conscients que en un futur cal elaborar i afinar molt la proposta; no resis- tim, però, llançar-la a tall d'hipòtesi, tot simplificant-la conscientment. Pompeu, afí als cercles sil·lans, no es va treure mai del cap ésser un nou Alexandre: la mateixa ubicació fronterera dels seus trofeus pirinencs sembla re- flectir-ho una vegada més. I pensant en això i en el ventall de models d'arqui- tectura hel·lenística que s'oferirien a Pompeu, per què no pensar que en va vo- ler uns de molt concrets, símbol de la ciutat d'Alexandre: ens referim, bé sigui al far d'Alexandria, bé sigui al mausoleu d'Alexandre mateix.

Quines evidències en podem adduir? Deixant de banda el fet que el raona- ment té la seva coherència, hem de pensar que es tracta de restituir a Panissars un monument turriforme pels indicis arqueològics que avui tenim, i que a més de les dimensions de les dues plataformes, sense sumar l'amplada de la via, di- buixen un quadrat de 30 metres de costat, les mateixes dimensions precisament que tenia el far d'Alexandria, convertit avui en reducte militar al voltant del fort del segle XIV que substituï respectant-ne, però, l'estructura, el primitiu far, meravella del món, enfonsat per un terratrèmol.

L'altra possibilitat que hem insinuat apropiaria encara més la figura de Pompeu a la d'Alexandre. Tipològicament ja hem assenyalat les analogies en- tre mausoleus i trofeus; d'altra banda, però, no sabem pràcticament res de l'aparença de la tomba d'Alexandre, però no és impossible pensar que el propi far d'Alexandria pogué inspirar-se en la seva planta, no evidentment en el seu alçat.

No volem, ara com ara, avançar més en el terreny de les hipòtesis, i menys encara encavalcar-les, però creiem que pot ser suggestiu fer conèixer aquestes propostes de restitució i d'estudi, encara que sigui en un estadi incipient, que anem elaborant paral·lelament a l'excavació del jaciment per tal de complir amb la missió inherent a l'arqueòleg: mirar d'entendre allò que té entre mans a partir del mateix moment en què ho desenterra, no renunciant a l'aproximació històrica, conscient, això sí, que és una aproximació preliminar i com a tal pre- guem al lector, pacient, que interpreti les planes que acaba de llegir.